

Udgravningerne ved Viborg Søndersø

Af Hans Krongaard Kristensen

1. Indledning

Viborg, fordum sæde for det nørrejyske landsting og fra 1065 stiftsstad, ligger midt i Jylland ved et vejknudepunkt, hvor en række af de vigtigste veje i Midtjylland (herunder Hærvejen) mødes – nu som før. Byen er anlagt på vestsiden af en af istidens tunneldale, hvis bund ud for byen i dag er udfyldt af Viborg Nørre- og Søndersø. De er i vore dage adskilt af en vejdamning fra 1850'erne – tidligere var søerne sammenhængende. Tunneldalens sider blev i postglacial tid gennemfuret af erosionsdale vinkelret på tunneldalen, og efter danske forhold er byområdet derfor meget kuperet. Dog er det urolige terræn i dag en del sløret af 1000 års konstant forsøg på udjævning.

Langs søerne er der et forholdsvis fladt areal, og det samme gælder for området med byens nuværende centrum vest for domkirken, der ligger på et plateau oven for tunneldalen. Mellem disse rimeligt jævne flader har vi tunneldalens stærkt furede side. Den har nok aldrig været særlig tæt bebygget, og i nyere tid har dette heller ikke været tilfældet for det flade land langs søerne.

Oppe på plateauet ligger byens to eneste bevarede kirker, domkirken og dominikanernes klosterkirke, nu Søndre Sogns kirke. Her findes også de bevarede rester af en lang række senmiddelalderlige stenhuse (1). Det er også i denne del af byen, man traditionelt har søgt efter den ældste bydannelse (2). I 1960'erne fandt man

hustomter fra vikingetiden i dette område, i Store Sct. Peder Stræde. Alting tyder dog på, at vikingtidsbebyggelsen stammer fra et større gårdsanlæg, og at den bymæssige bebyggelse i dette område tidligst er dannet omkring midten af 1000-årene (3). Kulturlaget og udstrækningen af den tidlige middelalderlige bebyggelse var beskedent, og man har forestillet sig, at Viborgs fastboende befolkning var ganske lille i den tidlige middelalder (4).

2. Undersøgelser 1981

Det har dog været klart gennem flere år, at man i teorierne om byens udvikling burde være opmærksom på specielle forhold i den lavere liggende del af byen langs søerne. Her løb i senmiddelalderen byens Østre Algade, som sandsynligvis engang samlede al trafik fra nord og syd, øst og vest og ledte den gennem byen langs søernes vestside. Det viser sig også, at måske så mange som syv ud af byens tolv middelalderlige sognekirker var placeret langs denne rute (fig. 1).

Under »Projekt Middelalderbyens« arbejde med Viborg fremkom flere antydninger af, at området ned mod Viborg Søndersø burde underkastes nøjere undersøgelser (5). Registreringerne viste, at der i tidens løb var dukket en del løsfund op i denne del af Viborg, og boreprøveanalyserne sagde, at her var de tykkeste kulturlag i byen. Da projektet skulle planlægge udgravninger, var det derfor naturligt at prioritere area-

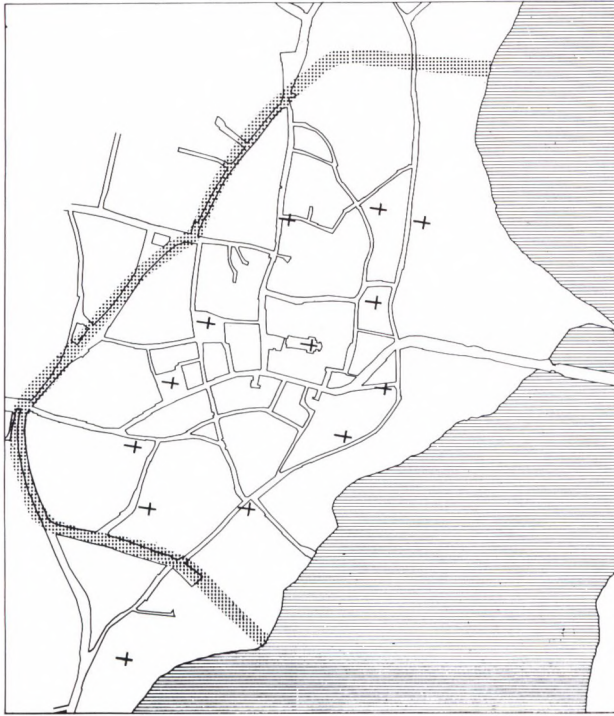

Fig. 1. Viborgs romanske kirker og befæstningslinien fra 1151. Den sydligste kirke ligger uden for volden og antyder, at bystrukturen kan have været lidt anderledes før byen blev befæstet. Det ses, at en stor del af kirkerne er palceret langs det gennemgående gadeforløb i østbyen. Efter Krøngaard Kristensen 1985.

let langs Søndersø højt, og undersøgelsen her blev da også én af »Projekt Middelalderbyens« mest givende.

Så godt som hele arealet langs vestsiden af Søndersø er i dag hospitalsområde med store friarealer mellem bygningerne. Forud for den nuværende situation er der sket omfattende terrænændringer, således at de arkæologiske muligheder er indskrænket en del.

Der blev først udvalgt et sted, som ikke havde været bebygget inden for de sidste 200 år, og hvor det derfor

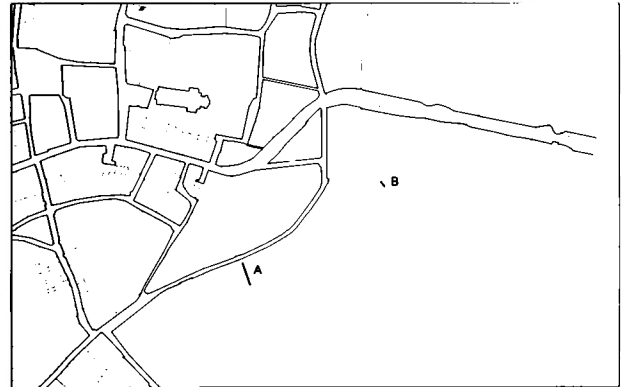

Fig. 2. Udsnit af matrikelkort fra 1866 med placeringen af udgravningsfelterne fra 1981. Efter Krøngaard Kristensen 1982.

skønnedes muligt at foretage en lang snitgravning gennem uforstyrrede lag fra Riddergade (en del af det omtalte nord-syd-gående gadeforløb) ud mod søen (felt A på fig. 2). Omfattende opfyldninger begrænsede dog grøftens længde, således at de sønære arealer ikke blev undersøgt (5). Op mod Riddergade påvistes en bronzestøbningsvirksomhed fra 11-1200-årene. Længere nede mod søen fandtes under tykke opfyldningslag et lergulv fra højmiddelalderen. Der havde ikke været nogen særlig intensiv bebyggelse det pågældende sted, hvilket nok hænger sammen med at området oprindeligt var en stejl skråning, som takket være opfyldninger i op til 4 m's tykkelse i dag er mindre markant. Det forhold, at gulvet lå i niveau med søens nuværende vandspejl (kote 11,1), tilskyndede dog til fortsat undersøgelse.

Til anlæggelsen af det næste felt valgtes herefter et mere jævnt areal øst for Brænderigården, som gennem århundreder var byens østligste gård (felt B på fig. 2). Planen om at lave et langt maskingravet snit her måtte

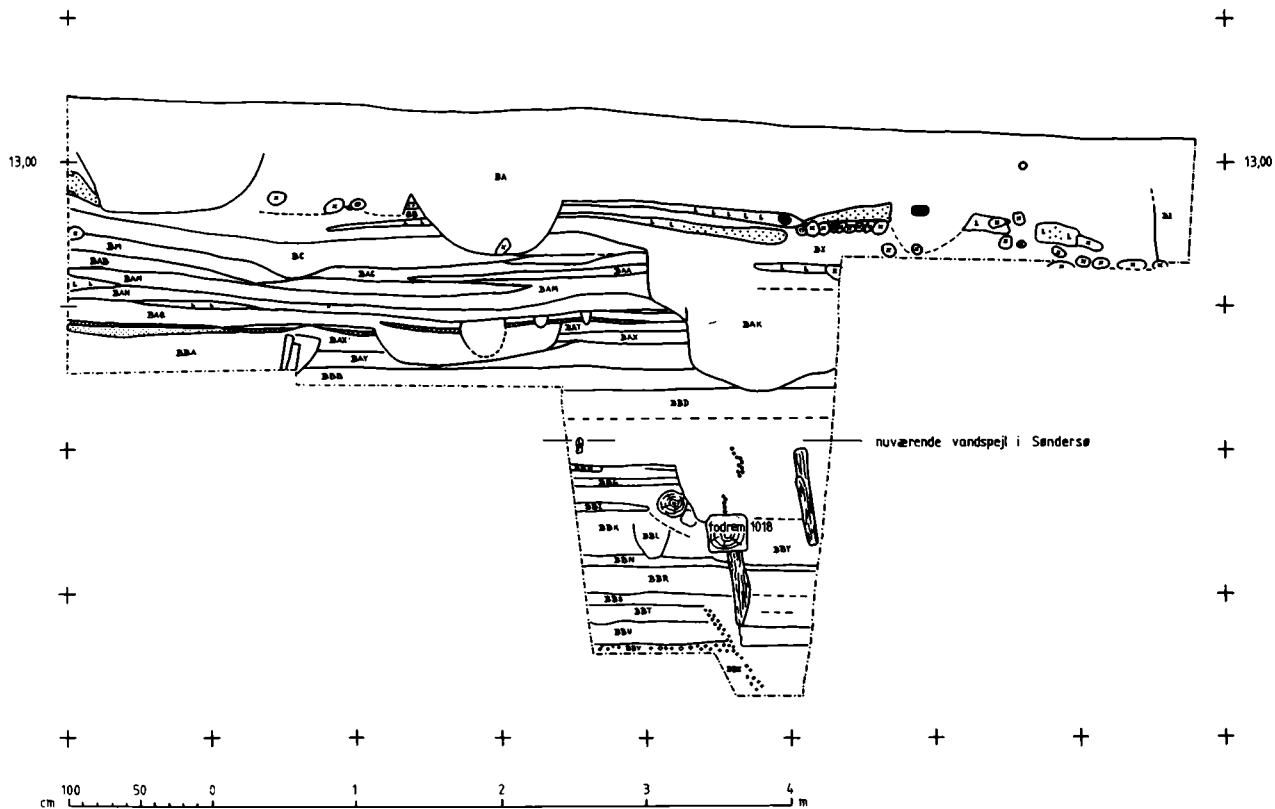

Fig. 3. Opmåling af nordprofilen i felt B 1981. Der blev udskilt 69 forskellige lag i feltet. Heraf var mange af begrænset udstrækning (ildsteder og gulvreparker) og er derfor ikke registreret i profilen. Efter Krongaard Kristensen 1982.

hurtigt opgives, da der viste sig tykke kulturlag. Der kom brotlægninger $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ m nede, maskinen blev stoppet, og resten udgravet med graveske. Feltet blev derfor ikke ret stort – i første omgang afstukket til 2×8 m, men senere indskrænket. Og på grund af det uventet tykke kulturlag (3,5 m middelalderlige aflejringer) blev det igen nødvendigt at indskrænke feltet, så det til sidst var knap 2×2 m (fig. 3).

Udgravningen gav overraskende resultater og trods feltets beskedne størrelse et ganske sikkert billede af områdets udvikling. Engang omkring år 1000 (måske i slutningen af 900-årene) er man startet med at sprede et lag grene og grenbundter ud på et engareal og derover et lag lerblandet sand. I dag ligger disse lag ca. 1,5 m under det nuværende vandspejl i Sønder sø. Vandstanden er altså hævet siden 1000-årene. Formå-

let med grenene og sandlaget har været en forbedring af grunden på stedet – en art byggemodning. Det var ikke helt klart, om laget umiddelbart ovenpå var et regulært gulvlag, men det næste igen (BBT) var, og det gælder for hele lagserien ovenover, at hovedparten af lagene var gulvlag, enkelte steder adskilt af nedbrydningslag fra brændte og sammenstyrtede huse.

¼ m over grenlaget fandtes en fodrem fra et hus. Remmen, der havde isiddende støjler, hvorom der var vidjeflet, er dendrokronologisk dateret til 1018. Det yngste hus på stedet havde jordgravede stolper, hvori-mellem der var lagt en sokkel af dårligt brændte teglsten. I gulvlag og nedbrydningslag fra huset fandtes 8 »borgerkrigsmønter«; blandt disse var den yngste en Roskildemønt af Erik Menved (7). Dette hus fra tiden omkring 1300 blev altså det sidste på stedet, og siden da har området været ubebygget.

Kun i forbindelse med det sidste hus blev der lavet udvidelser af feltet for at eftersøge husets begrænsninger, og her fandtes NV-hjørnet. For hovedparten af lagserien gælder det, at der blot blev afdækket et lille stykke af husets indre. I mange tilfælde befandt ildstedet sig indenfor udgravningsfeltet, og gennem flere efter hinanden følgende husfaser har ildstedet kun været flyttet inden for et ganske snævert område. Fodremmen fra 1018 viser dog, at husene ikke ligger fuldstændig præcis over hinanden gennem hele den 300-årige periode. Til gengæld lå remmen parallelt med nordvæggen i det yngste hus, så det er alligevel tydeligt, at der må have eksisteret ret faste parcelgrænser og gade-forløb gennem hele perioden på dette sted, som har bestemt husenes placering.

Genstandsfundene vidnede om, at bebyggelsen i hvert fald i den ældste fase havde været et håndværkerkvarter. Især skomagere og kammagere var tydeligt repræsenteret ved affald fra deres respektive hånd-

værk. Der er således helt klart tale om byerhverv og en bymæssig bebyggelse.

3. Undersøgelser 1984

Med viden om at der fandtes omfattende kulturlag i dette område, måtte Viborg Stiftsmuseum naturligvis gøre indsigelse, da der i foråret 1984 kom planer frem om at bygge et hotel i nærheden af søen. Der blev derfor af Viborg kommune bekostet en serie undersøgelser for at finde ud af, hvordan de arkæologiske forhold var på den planlagte byggegrund – senere for at finde alternative placeringsmuligheder for hotellet. Der blev således i løbet af 1984 gravet 11 forskellige steder i området (A-M på fig. 4) (8). Der var tale om små felter af lidt varierende størrelse. Den spredte indsats, der jo var nødvendig på grund af den stillede opgave, gav på den ene side en meget nyttig viden om de generelle forhold på stedet; men det var alligevel ret frustrerende hele tiden blot at se små brudstykker af tilsyneladende ret velbevarede helheder.

Undersøgelsen bekræftede tilfulde resultaterne fra 1981. Der konstateredes tykke kulturlag fra en bymæssig bebyggelse, som har været friholdt for bebyggelse gennem de sidste mere end 500 år. Desuden er grundvandspejlet hævet samtidig med vandstanden i søen, således at bevaringsforholdene – især for organisk materiale – er usædvanlig gode.

Der blev fundet bygningsrester i felterne B, D, E, F, G og M. Hustomterne i D, E og F var velbevarede og repræsenterede formodentlig kun sidste fase i en længere udvikling. Sammenligninger med de andre undersøgelser antydede, at der var 2-3 m kulturlag neden under. I de nævnte felter blev der derfor ikke gravet til bunds. Her vil man ved større arkæologiske undersøgelser på de pågældende steder kunne frilægge hus-

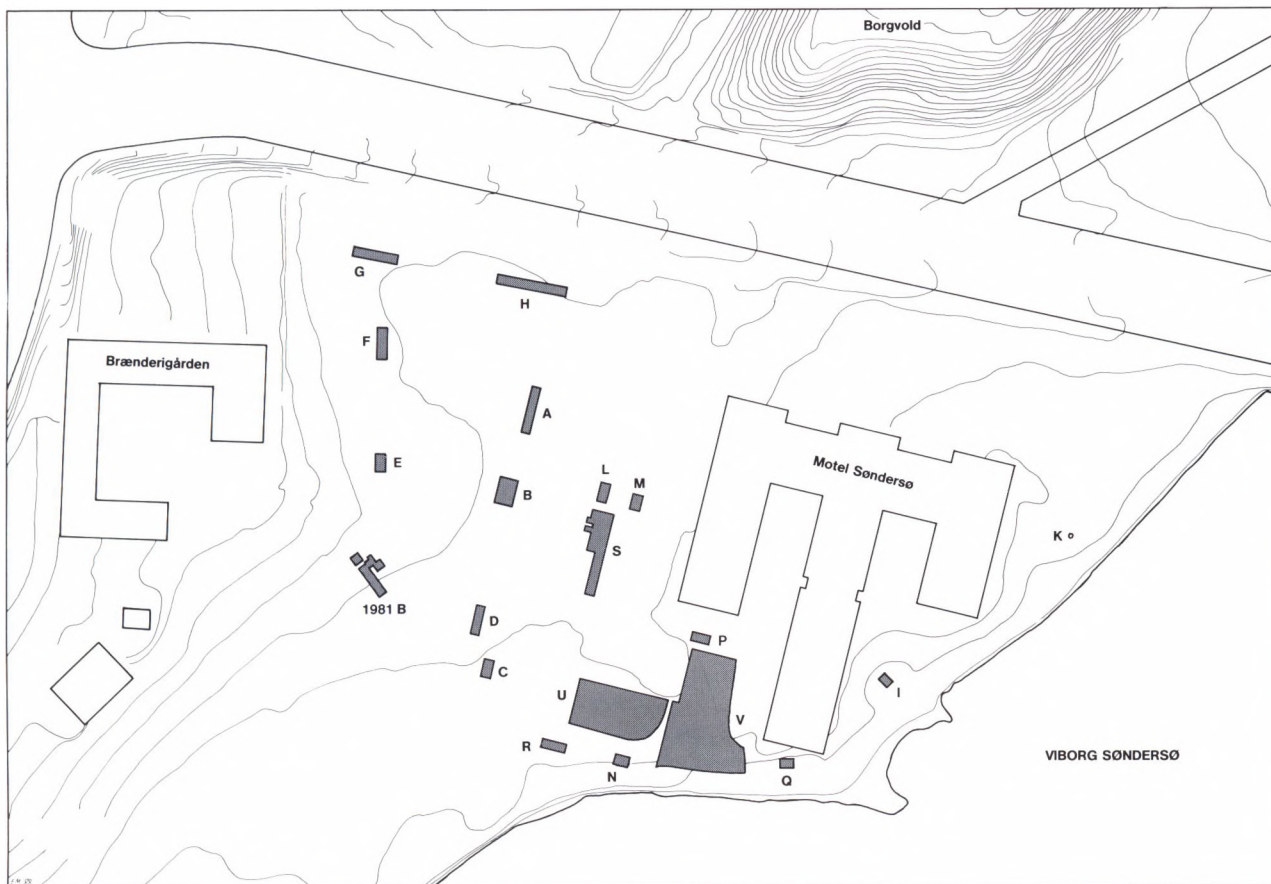

Fig. 4. Oversigtskort over de forskellige udgravningsfelter. Felt A 1981 ligger uden for kortudsnittet. Indtegnet på et udsnit af luftfotoopmåling af Viborg, Viborg kommune. Rentegning: Elsebet Morville.

tomterne i deres helhed og måske følge husenes og bydelens udformning et par århundreder tilbage i tid.

Felt B

I felt B (fig. 4) var bebyggelsen startet på mosebund. Oven på et tykt naturligt tørvelag var der udlagt et lag

af små stammer og kraftige grene af birk og rødel, der så igen var dækket af et sandlag. Herover var der rejst et hus, hvor i hvert fald nordvæggen hvilede på en fodrem (husets øvrige begrænsninger faldt uden for udgravningsfeltet). Huset er dendrokronologisk dateret til 1015. Savsmuld og spåner af hjortetak, som blev

Fig. 5. Smykkepatricen fra Viborg og et guldsmykke fundet i Hornelund ved Varde, som sandsynligvis er fremstillet med udgangspunkt i den fundne patrice. Ligheden skjules lidt af den filigrandekoration, der er loddet på en guldplade, hvis midterfelt er udhamret over patricen. Ved næjere betragtning ses, at mønsteret på patricen er identisk med mønsteret på guldpladen, hvilket guldsmeden dog ikke har fulgt slavisk ved pålodning af dekorationen. Smykket er forsynet med en glat guldplade på bagsiden, så man kan ikke prøve om mønsteret passer sammen. Udtegninger af grundmønsteret på henholdsvis smykket og patricen viser dog, at en lille skævhed i den tredelte opbygning går igen på begge dele. Foto: Arne Vindum, Viborg Stiftsmuseum og Lennart Larsen, Nationalmuseet.

fundet i et lille hul (stolpehul?) i husets faststampede jordgulv, viser at huset har været benyttet af en kam-mager. I nedbrydningslag fra dette hus fandtes en smykkepatrice (fig. 5).

Det omtalte hus fik ikke nogen umiddelbar efterfølger; gennem en næsten 200-årig periode har stedet været ubebygget. Gentagne fornyede hegn påvist i feltet vidnede om en ændring i områdets struktur. Der har dog utvivlsomt været huse i nærheden, og et tykt lag affald hovedsageligt af slagger viste, at en kobbersmed har boet i nærheden i 1100-tallet.

Stedet blev bebygget igen o. 1200. Hustomten herfra var ret forstyrret, og er vanskelig at datere præcist. Trods forstyrrelser var der dog tydelige gulvlag og spor af ildsted, og det kunne konstateres, at huset var brændt.

Andre felter 1984

Det vil føre for vidt i denne sammenhæng at komme nærmere ind på alle udgravningsfelter fra 1984; men det kan nævnes, at der blev påvist huse med fletværks-vægge i felterne D og F. I felt G blev der fundet rester

af et stavbygget hus (fig. 6). Væggene var dannet af tynde kileformede planker med fjer og not.

Undersøgelsen i 1984 gav et par geologiske oplysninger om stedet. I østenden af felt H, i felt I og i boreprøven K blev der påvist undergrund i form af smeltevandsaflejringer (i henholdsvis kote 10,30, 10,40 og 10,70), og i felt M nåede undergrunden helt op i kote 12,30 - $\frac{1}{4}$ m under overfladen. De andre steder, hvor der blev gravet til bunds, var udgangspunktet tørv og i felt G kunne det konstateres, at der under tørvlaget var aflejringer af sømergel. Sandsynligvis har der i senglacialtid været en ø i tunneldalen omfattende det område, hvor Motel Sønder sø blev bygget (nu ombygget til Golf Hotel, Viborg) samt arealet nordfor, hvor voldstedet Borgvold er placeret. I postglacial tid er der så dannet en tilgroningsmose mellem denne ø og det faste land ved tunneldalens vestside. Det er denne mose, som har dannet byggegrund for en stor del af den påviste bebyggelse.

Felt C viste sig at være placeret et sted, der tidligere havde været dækket af søen og først blevet landfast ved moderne opfyldninger. Feltet blev udgravet med maskine, da den gamle søbund var stærkt vandførende, men der var tydeligvis velbevarede kulturlag under denne søbund. Det viser sig således, at søbredden i nyere tid har ligget mellem felterne C og D; men at den, før vandstanden i søerne blev hævet, har ligget længere væk fra byen.

4. Undersøgelser 1985

Efter rigsantikvar Olaf Olsens personlige indgriben opgav man de oprindeligt projekterede hotelbygninger, og efter pres fra Fredningsstyrelsen og Rigsantikvaren ændredes hotelplanerne i 1985 således, at det eksisterende motel blev ombygget, og at de nyopførte

Fig. 6. Udsnit af et stavbygget hus i felt G. Væggen er set fra indersiden, hvor to tagbærende stolper står tæt op mod væggen. En række spinkle stolper i forgrunden har måske afgrænset en vægbænk. Alt tømmer er rådnet over i den daværende jordoverflade, således at blot de nedgravede dele er bevaret. Foto: forf. 1984.

bygningsdele blev bygget i umiddelbar forbindelse med de stående. For at sikre, at de nye planer var acceptable i forhold til de arkæologiske interesser (som formodet) blev der udlagt 6 prøvehuller (O-S på fig. 4). Blandt disse blev der kun påvist kulturlag af interesse i felt S. På denne baggrund accepteredes det planlagte byggeri under forudsætning af, at der blev foretaget en arkæologisk udgravning forinden. Udgravningen udførtes i efteråret 1985 og omfattede felterne U og V. (9).

Begge felter blev udlagt i et område, som i forbindel-

Fig. 7. Den østlige del af rammekonstruktionen i felt S. De langsgående tømmerstykker er forsynet med en lang række huller, hvori der i mange tilfælde var stumper af indstukne pinde. Måske er der tale om genanvendt hustømmer (rem med støjler). I vest var det langsgående tømmer fjernet. Foto: forf. 1985.

se med en hævnning i vandstanden i søen blevet oversvømmet. På grund af opfyldningen i søen inden for de sidste godt 100 år er dette område dog blevet landfast igen. Oversvømmelsen havde påvirket området meget stærkt – mod nord og vest var kulturlaget helt vasket bort, således at kun nedgravningerne i undergrunden var bevaret. Også i den sydøstlige del var der fjernet kulturlag, men på grund af den oprindelige terrænoverflades hældning, var de dybestliggende lag endnu bevaret i dette område. Hen over de bevarede kulturlag og den afvaskede undergrundsflade var der aflejret

et 30-40 cm tykt lag af udvasket sand – det må være den søbund, som er dannet, efter at søen havde genvundet sin ligevægt. Oven over var der et par meter moderne fyld.

Felt S

Felt S blev anlagt dels for at følge nogle spor i felt L, der her var tolket som en træbrolagt vej, og dels for at prøve at definere den søbred, som blev dannet efter søens opstemning. Dette sidste lykkedes dog ikke på grund af de begrænsninger af praktisk art, der var i feltets sydende (10).

Det viste sig, at der på langs i feltet var et skel i undergrundsmaterialet. Mod øst var der smeltevandsaflejringer, hvis overflade stiger mod øst, og som 10-15 m længere mod øst i skellet til motellet næsten når op til den nuværende jordoverflade. Mod vest fandtes der postglacial ferskvandstørv, således som vi kendte det fra udgravningerne i 1981 og 1984.

Mod nord fandtes der ganske vist en fortsættelse af den konstruktion, som i felt L var opfattet som en vej. I felt S konstateredes den som et blokbygget rammeværk i 2 m's bredde (fig. 7). Indvendig var rammen fyldt med huggespåner og barkflager; der var ingen spor efter stående tømmer. Trærammen var placeret oven på tørvelaget umiddelbart vest for den faste undergrund og er vel sagtens anbragt her netop fordi jorden var lidt blød. Formålet med trækonstruktionen synes ikke helt klar; ifald der er tale om en vej, mangler man jo den egentlige kørebane. Men den kan jo være fjernet.

I feltets sydende var der stærkt forstyrrende rester af et hus fra ca. 1200. En brand havde ødelagt huset, men det var genopført på samme sted, og i den forbindelse var lerklining fra det brændte hus blot jævnet ud på brandtomten, og overlejret med et nyt gulvlag af rent

ler. Den brændte lerklining viste meget tydeligt, at huset havde været kalket hvidt. Sparsomme rester af ildstedet viste, at det havde været en lukket ovn, med en hvælvet lerkappe over en cirkelformet brændt lerflade.

Felt U

Hele felt U havde været oversvømmet, og der var sket en stor udvaskning, således at undergrunden var vasket ren over det meste af området. Der var et omfattende system af stolpehuller og enkelte bevarede rester af de tilhørende stolper. Uden tvivl drejer det sig om gentagne fornyede hegn. Inden for feltet har der været 2-3 brønde, hvoriblandt den ene – en vidjeflettet brønd – var ganske velbevaret. Den var bevaret i knap 1 m's dybde, men en ret stor del af toppen var skyllet væk efter oversvømmelsen, så den oprindelige dybde kan ikke udregnes (fig. 8).

Felt V

I felt V var den nordlige del, som i felt U, uden bevarende kulturlag. I den sydligste del var der derimod bevaret kulturlag og rester af flere bygninger. Også her var der dog sket en nedbrydning af laget efter opstemningen af søen, hvorved der var fremkommet nogle forstyrrelser og de yngste aflejringer gået tabt.

Da stedet blev inddraget til bebyggelse, var det nok et fugtigt areal nær søen. Oven på en tyk, naturligdannet tørvejord var der udlagt en række måtter udført som flettede vidjehegn. Herover var der påfyldt et tykt lag sandmuld af ret steril karakter. Meningen har vel været, at arealet skulle byggemodnes – her blev opført et 4,5 m bredt hus med fletværksvægge og lergulv. Fugtigheden har nok været et konstant problem på dette sted, for ved anlæggelsen af et yngre hus, var der udlagt en ramme af rå træstammer udfyldt med sand. Det tilhørende hus var desværre stærkt nedbrudt.

Fig. 8. Den vidjeflettede brønd i felt U. To af træplankerne i bunden er dendrodateret til henholdsvis 1015 og 1017. Foto: forf. 1985.

Det ældste hus fra begyndelsen af 1000-årene, hvoraf kun den nordlige del befandt sig i felt V, var 4 m bred ved nordgavlen og ca. 4,5 m midtpå. Det lå på en parcel omgivet af vidjehegn, som påvist på tre sider af grunden – parselbredden var 14 m. Ved anlæggelsen af det omtalte yngre hus (også fra 1000-tallet), skete der ændringer i placeringen af både hus og hegn.

Var konstruktionerne end meget nedbrudte og langt fra af den bevaringsmæssige tilstand, som kendes fra nogle af de andre felter, så fremkom der et ret stort genstandsmateriale i dette felt. En stor del af fundene bestod i øvrigt af organisk materiale, hvilket jo gør fundet særlig interessant.

Fig. 9. To skafstøvler med fødsnøre fra 1000-årene, hovedtype 2 (jvf. Hanne Dahlerup Kochs skoklassifikation andet steds i dette bind). Foto: Preben Delholm, Moesgård.

5. Genstandsmaterialet

Udgravningerne gav mange fund. Materialet er under bearbejdning i øjeblikket, så her skal blot gives en kort oversigt.

Keramikken er klart den største fundgruppe med over 12.000 skår. Keramikmaterialet fra 1981-undersøgelsen er tidligere publiceret, og indtil videre ser det ud til, at det her opstillede billede holder (11). Fundet er ganske væsentligt, idet der her kan udskilles nogle sikre 1000-tals lag og herunder endog lag, som tilhører 1000-årenes begyndelse. Lagene er vel at mærke dendrodaterede, således at keramikken dateres efter lagene og ikke omvendt. Det kan nu konstateres, at der ikke findes et eneste skår af vikingetidens halvkuglekar i fundet, end ikke i de tidligste 1000-tals lag. Alle randskår er fra kuglepoter med udadsvungen rand. Potterne er fremstillet i en godstype, der ligger mellem

højmiddelalderens hårdtbrændte vare og den blødtbrændte oldtidskeramik. Faktisk findes der ikke ét blødtbrændt skår af vikingetidskaraktter i hele materialet.

Den næststørste fundgruppe udgøres af tak- og benaffald samt færdige produkter af tak og ben. Heriblandt er takmaterialet det dominerende, og kamme er det almindeligste færdigprodukt. Affaldet optræder i store mængder, og størrelsen på de bortkastede stykker, tyder på, at man har haft rigeligt med takmateriale i den tidligste periode. Forsyningerne af hjortetak blev vistnok ringere med tiden, og op i 1200-årene gik kammagerne over til at anvende ben i stedet.

En tredje stor fundgruppe er læderaffald og læderprodukter – især sko. Læderaffaldet viser, hvordan materialet er udnyttet – både de nygarvede huder og de brugte lædergenstande, der var tjenlige til genbrug. De færdige sko kan fortælle om de anvendte typer og om ændrede modestrømninger.

Der blev ikke fundet mange tekstiler ved udgravningerne, og som regel kun som beskedne lapper. En enkelt undtagelse var dog en næsten hel hørskjorte. Den var stærkt medtaget, og det er nok lidt af et held, at det hele blev bjærget; men gennem et tålmodigt puslearbejde er man nu igang med at »genskabe« klædningsstykket (12).

Læder- og takaffaldet er jo vidnesbyrd om skomager- og kammagervirksomhed. Forskellige andre håndværk er også repræsenteret i fundmaterialet. Her er affaldsmængderne ikke så store, men sporene er tydelige nok. Drejeren har f.eks. lavet små træskåle, og som spildprodukt herfra findes karakteristiske drejerester.

Forskellige metalhåndværkere har haft deres virke i området. Guldsmedens patrice er allerede nævnt. Endvidere er der fundet et antal varmeplader, som har været anvendt ved forarbejdning af ædelmetaller.

Bronzestøberen har efterladt sig små digler og itubrudte støbeforme. Afklippede strimler af kobberblik fundet i et slaggelag uden digelstumper tyder på, at kobbersmeden ikke er den samme som bronzestøberen.

En del fund viser handelskontakter. Selve handelens redskaber er repræsenteret ved fund af vægtarme og vægtlodder. Lodderne er få i antal, men der er da fundet såvel en kubooktaeder af bronze som et messingbeklædt jernlod (fig. 10).

De importerede varer omfatter hvæssesten, klæberstenskar og kværnsten formentlig fra Norge, glas fra Ægypten og Vesteuropa og keramik fra England, Rhinområdet og Kanalegnene samt slaviske områder ved Østersøen. Blandt mønterne er der flere tyske. De udenlandske genstande er naturligvis ikke ensbetydende med direkte kontakt mellem Viborg og de omtalte steder, men de viser, at der i byen har været et pænt indslag af fremmede varer, som må være formidlet ved en form for handel.

6. Søens opstemning og byens tidligere topografi

Undersøgelsen har vist, at bebyggelsesaktiviteterne visse steder er startet i et niveau, der ligger ca. 1,5 m under det nuværende vandspejl i Viborg Søndersø. Ligeledes viste udgravningerne i felterne U og V, at dele af det bebyggede område havde været oversvømmet. Uden tvivl strækker bebyggelsesresterne sig et stykke ud under søen.

Der er altså sket en ret betydelig vandstandsstigning i søen. Præcis hvor meget kan desværre ikke siges ud fra de arkæologiske undersøgelser, der hidtil er foretaget. Ved afløbet fra Viborg Søndersø ligger der en mølle, Søndermølle, hvor der i dag er et fald på 2,2 m. Antagelig er denne faldhøjde lig med den opstemning, der blev foretaget i middelalderen.

Både Viborg Søndersø og den dermed sammenhæn-

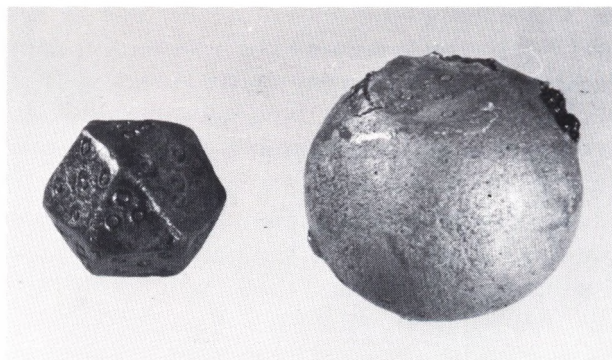

Fig. 10. Vægtlodder. Et kubooktaeder af bronze og et messingbeklædt jernlod. De to lodder tilhører hvert sit vægtsystem. Foto: Arne Vindum.

gende Nørresø er forholdsvis dybe, således at der også før opstemningen har eksisteret to store søer. Mange steder langs søerne er der heller ikke ret stor forskel på den nuværende søbred og den bred, man ville have ved en vandstand, som var 2 m lavere. Der er dog ét sted – nemlig ud for det undersøgte område – hvor forholdene ville ændres radikalt ved en lavere vandstand. Som det fremgår af fig. 11 ville man ved et 2 m lavere vandspejl have en ca. 100 m bred landtange tværs over søen. Naturligvis har hævnningen af vandstanden også ændret på de overskyllede landformationer; men »tangen« tværs over søen synes dog så markant, at den må antages at have rod i oprindelige forhold. Sandsynligvis har søerne før opstemningen været adskilt af denne brede tange og til gengæld været forbundet med et lille vandløb.

Eksistensen af denne tange åbner mulighed for en vejforbindelse østpå fra Viborg; det lille vandløb mellem søerne kan ikke have været nogen større forhindring. Hermed forklares Asmild kirkes beliggenhed ved østsiden af Søndersø lige overfor Viborg. Denne

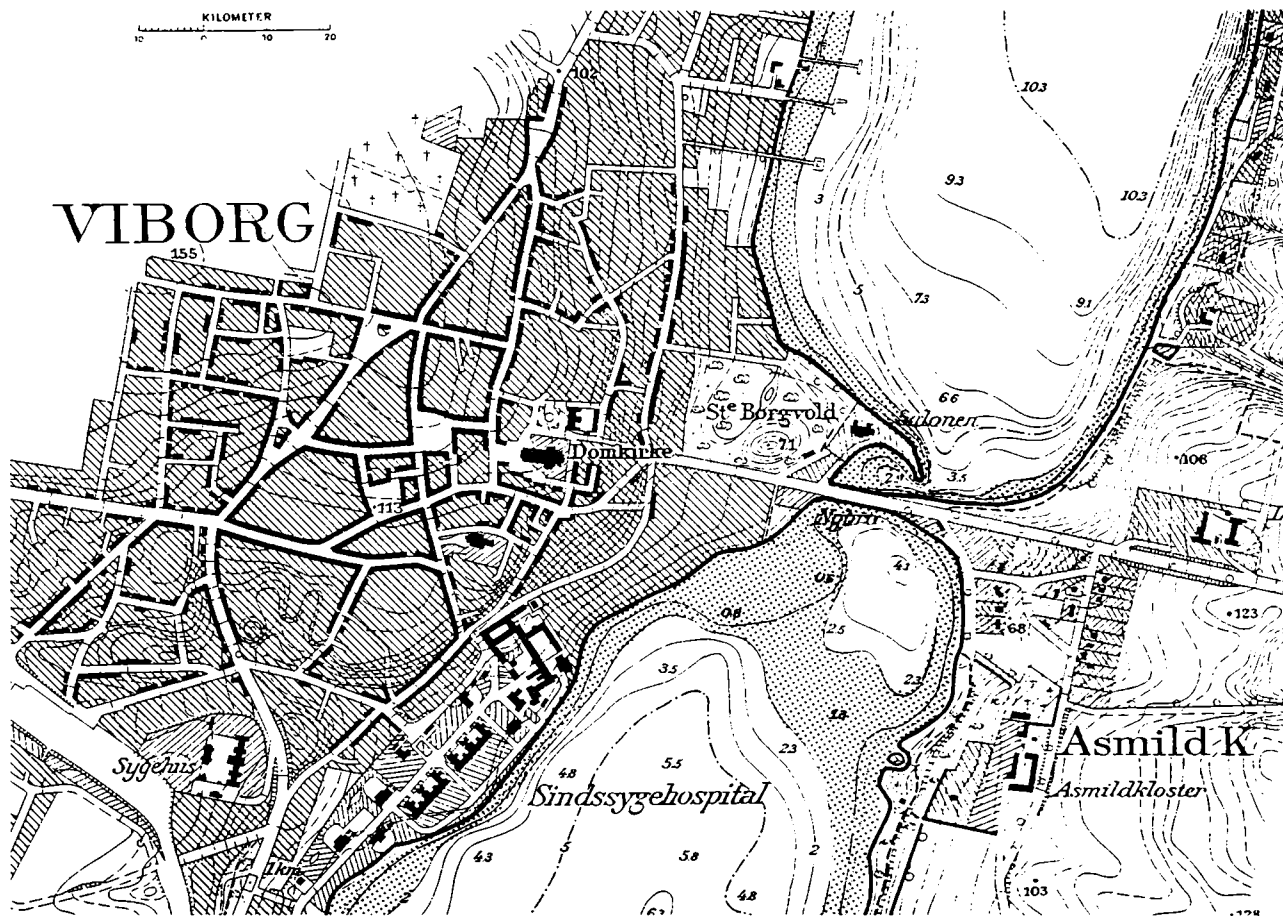

Fig. 11. Kotekort over Viborgsøerne. På grund af opstemning er der i dag et fald på 2,2 m ved Søndermølle ved udløbet fra Søndersø. Hvis vandstanden i Viborgsøerne blev sænket 2 m, ville søernes areal blive lidt formindsket, og mellem Brænderigården og Asmild kloster ville en bred tange blive landfast, således som det er markeret på kortet. Udsnit af Geodætisk Instituts specialkort over Viborg Nørre- og Søndersø 1934. Efter Kristensen 1985.

oprindeligt treskibede kirke fra tiden o. 1100 har fra start af nærmest ligget i udkanten af Viborg by – ca. et kvarters gang fra domkirken. Asmild kirke og det senere kloster samt den gamle bispegård i Asmild øst for

kirken har således i begyndelsen ligget i nær tilknytning til Viborg. Først efter at søen var stemmet op og vejforbindelsen mellem Viborg og Asmild oversvømmet kom klosteret til at ligge afsides i forhold til byen.

Den postulerede vej østpå er endnu ikke påvist i udgravningerne, men antagelig er vejen den egentlige baggrund for bydelens placering. Som det er påvist flere steder, har det fysiske udgangspunkt for bebyggelsen ikke været særligt gunstigt; de fugtige arealer har krævet en ekstra arbejdsindsats før grunden var egnet. Stedet må derfor have været attraktivt på en anden måde – f.eks. på grund af en god trafikal beliggenhed. Som tidligere nævnt har der været et vigtigt nord-sydgående gadeforløb i byens østlige del. Krydset mellem nord-syd- og øst-vestvejen har formodentlig ligget ved Brænderigårdens SV-hjørne, hvorfra der endnu i forrige århundrede udgik en vej østpå til færgestedet; derfra var der færgeforbindelse til Asmild.

Det nævnte vejkryds ved Brænderigården er antagelig udgangspunktet for den sene vikingetidsbebyggelse i Viborg. Her har man haft en rimelig fast byggegrund; men ret hurtigt har man i begyndelsen af 1000-tallet måttet inddrage de mere fugtige arealer østfor til den ekspanderende by. Højst sandsynligt er den første bymæssige bebyggelse i Viborg dannet i slutningen af 900-årene omkring det omtalte vejkryds.

Hvornår blev søen stemmet op?

Vi har endnu ikke nogen sikker datering af opstemningen. Søndermølle, hvor vandet stemmes op, er først omtalt i 1488, men kan sagtens være meget ældre. Bebyggelsen synes efter de foreliggende undersøgelser at være opgivet o. 1300, og grunden er rimeligvis den, at søens vandstand er hævet, hvorved noget af bebyggelsen er blevet oversvømmet og andet vandlidende på grund af højere grundvandspejl. Desuden blev vejforbindelsen østpå ødelagt, således at man ikke længere havde den gunstige, trafikale beliggenhed.

Opstemningen har været en ganske alvorlig disposition, og man værger sig ved at tro, at det skulle være

sket udelukkende for at etablere en vandmølle. I det mindste kan møllen ikke være oprettet specielt af hensyn til borgerne i Viborg, idet vejforbindelsen hertil gik tabt ved opstemningen.

Måske har opstemningen forbindelse med en alvorlig begivenhed i året 1313. Da udbrod der åbent oprør i Jylland planlagt af stormænd og storbønder på landstinget i Viborg (13). Oprøret blev ikke uden vanskelighed nedkæmpet af kong Erik Menved ved hjælp af tyske lejetropper. For at hindre gentagelser blev der derfor samme år påbegyndt nogle nye borge i Nørrejylland, heriblandt én i Viborg, som blev placeret tæt ud mod Nørresø. Voldstedet Borgvold lige nord for undersøgelsesområdet minder stadig om borgen (14). Måske er søen stemmet op for at få vand i voldgraven omkring borgen. Da borgbyggeriet er foregået i en ekstraordinær politisk situation, har kongen vel set stort på borgernes ret.

Hvad end årsagen har været, og hvornår end begivenhederne har fundet sted, står det klart, at en bydel i Viborg fra den sene vikingetid og den tidlige middelalder forsvandt. Borgerne flyttede – gradvist eller på én gang – vi ved det ikke; men vi ved vistnok, hvor de flyttede hen. Byens befæstning fra 1151 var lagt ud efter terrænets naturlige forsvarsmuligheder og ikke så meget efter bebyggelsen, så mens der måske blev afskåret noget bebyggelse i syd, var der god plads inden for voldene i vest og nord. Først fra tiden o. 1300 begyndte man at bebygge de yderste gadestræk mod vest og nord. Her endte vel borgerne fra Søndersø.

7. Betydning og perspektiv

Undersøgelsens hovedresultater er dels påvisningen af den omfattende bebyggelse fra ca. 1000 til ca. 1300, der har ligget i nærheden af Viborg Søndersø, dels beviset for at søens vandstand er hævet. Disse resulta-

ter har givet en helt ny opfattelse af Viborg topografiske udvikling, således som det er skitseret ovenfor (15).

Der blev fundet mange velbevarede bygningsrester og spændende genstande, men det mest utrolige ved undersøgelserne er påvisningen af det vældige arkæologiske potentiale, der findes her. På et areal, der mindst omfatter 2 ha, ligger der et tykt kulturlag med velbevarede bygningsrester fra slutningen af vikingetiden og begyndelsen af middelalderen. Området har i udstrakt grad været forskånet for moderne indgreb, samtidig med at de organiske materialer er bevarede på grund af den hævede vandstand. Her findes nogle arkæologiske muligheder, som efter vores nuværende viden er enestående i dagens Danmark. En velplaceret undersøgelse vil kunne følge tydelige bebyggelsesstrukturer gennem 300 år.

Erfaringerne fra de hidtidige udgravninger viser dog også, at en sådan udgravning vil være både tidkrævende og kostbar. Der er de fleste steder en velbevaret stratigrafi, som påkræver at lagene afgraves enkeltvis; der er velbevarede rester af fletværksvægge og -hegn, hvis fremdragnin g kræver tid og omhu; og der vil fremkomme en forfærdende mængde genstande, som tager tid såvel ved fremdragnin g som under konservering og bearbejdning.

Noter

1. Krongaard Kristensen 1981.
2. Levin Nielsen 1966. Ud over sin egen opfattelse af bydannelsens udgangspunkt, refererer Erik Levin Nielsen også forskellige ældre opfattelser.
3. Noe 1976, s. 59.
4. Levin Nielsen 1966, s. 154; Levin Nielsen 1968, s. 65.
5. Olaf Olsen har redegjort for projektets formål og metode i forordet til projektets bypublikationer f.eks. Krongaard Kristensen 1987, s. 5-7.

6. Grøften blev hovedsageligt gravet med maskine. Undersøgelsen blev foretaget af stud.mag. Jesper Hjermind og forf.
7. Mønterne er bestemt af Jørgen Steen Jensen, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.
8. I udgravningerne deltog stud.mag. Jesper Hjermind, stud.mag. Connie Jantzen, stud.mag. Martin Mikkelsen, stud.mag. Bente Springborg, cand.phil. Mogens Vedsø og forf.
9. I de forskellige udgravninger i 1985 deltog stud.mag. Ann Bodilsen, stud.mag. Iver Christensen, stud.mag. Jesper Hjermind, stud.mag. Ulla Johansen, stud.mag. Hans Ole Matthiesen, stud.mag. Agnethe Rasmussen, stud.mag. Karin Thim, cand.-mag. Karen Marie Christensen, cand.mag. Maren Holm, cand.-mag. Karin Levinsen samt forf.
10. Søbredden blev til gengæld påvist i 1986 ved besigtigelse af byggepladsen.
11. Keramikken er behandlet i Krongaard Kristensen 1982.
12. Skjorten bliver sammenpuslet og undersøgt af konservator Eli Andersen og stud.mag Mytte Fentz.
13. Hørby 1977, s. 124-129.
14. En pæl optaget ved adgangsvæjen til Borgvold er dendrodateret til 1314. Vellev 1985, s. 76-78.
15. Nyopfattelsen er første gang fremlagt i Krongaard Kristensen og Vellev 1982. Den er senere udbygget i Krongaard Kristensen 1987.

Litteratur

- Hørby, Kai: *Status regni Dacie*. København 1977.
- Krongaard Kristensen, Hans: Var stenhuse sjældne i middelalderen? *MIV* 10, 1980 (1981), s. 30-35.
- Keramiklagfølge ved Viborg Søndersø. *hikuin* 8, 1982, s. 105-114.
- *Viborg byplan i tusinde år*, Viborg Leksikon 2. Viborg 1985.
- *Middelalderbyen Viborg*. Århus 1987.
- Krongaard Kristensen, Hans og Jens Vellev: En ikke ringe ære for byen. *Skalk*, 1982/5, s. 3-9.
- Levin Nielsen, Erik : Det ældste Viborg, Nye synspunkter og tolkninger. *Fra Viborg Amt* 1965 (1966), s. 137-174.
- Pederstræde i Viborg, Købstadsarkæologiske undersøgelser i 1966/67. *Kuml* 1968, s. 23-81.
- Noe, Per: Pre-Medieval Plough Marks in Viborg. *Tools & Tillage* Vol. III:1, 1976, s. 59-64.
- Vellev, Jens: Borgvold – Viborgs borg. *MIV* 13, 1985, s. 66-93.